

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2019. – С. 93–100.
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2019. – pp. 93–100.
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2019.49.93-100>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.85)«1939/1945»:323.12

© Олег Суровцев (Чернівці)

БУКОВИНСЬКІ ЄВРЕЇ У ЧАСИ ГОЛОКОСТУ: ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті на основі архівних матеріалів, опублікованих спогадів здійснюється ретроспективний аналіз подій та сучасних рефлексій Голокосту на теренах Буковини у роки Другої світової війни.

Наголошується, що буковинська єврейська громада в період радянської, німецько-румунської окупації краю зазнала жорстоких страждань та випробувань, величезних людських та матеріальних втрат, що суттєво підірвало соціальні, економічні, культурні позиції єврейського населення на Буковині. Фактично змінилось соціокультурне обличчя Чернівців та краю, цілі покоління буковинських євреїв були стерті з історичної пам'яті, назавжди зникли у тімбі історії.

Ключові слова: Голокост, Трансністрія, гетто, «авторизація», депортація, примар.

Oleg Surovtsev (Chernivtsi)

BUKOVYNIAN JEWS DURING THE HOLOCAUST: THE PROBLEM OF PRESERVING HISTORICAL MEMORY

Abstract. In the article, based on archival materials, published memoirs, a retrospective analysis of events and contemporary reflections of the Holocaust on the territory of Bukovina during the Second World War is carried out. During the Soviet, German-Romanian occupation of the region, the Bukovinian Jewish community suffered severe suffering and trials, huge human and material losses, which greatly undermined the social, economic and cultural positions of the Jewish population in Bukovina. In fact, the socio-cultural face of Chernivtsi and the region changed, entire generations of Bukovinian Jews were erased from historical memory, forever disappeared into the darkness of history.

From the late 80's – early 90's XX century. in the conditions of the collapse of the USSR and the emergence of an independent Ukraine, it became possible to study the events of the Holocaust in the Chernivtsi region, to study the fate of Bukovynian Jews during the Second World War. Despite the mass emigration, in 1990-1995 the Jewish community of Chernivtsi published five collections of memories of Holocaust survivors of the Holocaust in Bukovina, erected a memorial sign at the scene of the shootings in the summer of 1941 and a memorial plaque on the Chernivtsi ghetto (in 2016 the efforts of the Jewish community of Chernivtsi to create a full memorial in the territory of the former ghetto).

Since 2010, the Museum of Jewish History and Culture of Bukovina has been established in Chernivtsi, and at the Chernivtsi National University there is a Center of Jewish studies, which is actively engaged in the study and promotion of Bukovina Jewish history, including the topic of the Holocaust.

Since 2017, work has begun on the creation of the Holocaust Museum in Chernivtsi in the building of the former memorial synagogue «Beit Kadish» on the territory of a Jewish cemetery, which aims to commemorate the memory of Bukovinian Jews who died during the Second World War.

Over the past 30 years, more than 65 monuments (memorials, plaques) have appeared in the Chernivtsi region to commemorate those killed in the Holocaust. However, around the Holocaust events in Bukovina, a memory conflict has arisen – it is about different interpretations of events (Ukrainian, Romanian, Jewish, post-Soviet narratives) and commemorative practices related to it. An example of the post-Soviet memory

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
PhD in History, Assistant Professor, the Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.
orcid.org/0000-0003-2821-1523
E-mail: o.surovtsev@chnu.edu.ua

of the Holocaust is the recently opened memorial in one of the districts of Chernivtsi (Sadgora), on the so-called "Kozak Hill", in memory of the executed Jews in the summer of 1941. The Soviet term "Great Patriotic War" is used in the inscription on the monument.

Keywords: *Holocaust, Transnistria, ghetto, «autorization», deportation, primar.*

Постановка проблеми. Голокост на теренах Буковини (Північна Буковина та Хотинщина), який здійснювався німецько-румунською владою у 1941 – 1944 роках, мав ряд особливостей та відмінних рис від геноциду євреїв на інших українських територіях в роки Другої світової війни. З-поміж них залишається недостатньо дослідженим питання щодо становища чернівецького єврейства в період румунської окупації міста 1941-1944 років, зокрема той факт, що в Чернівцях змогли вижити понад 14 тисяч євреїв; те, що переважна більшість буковинського єврейства (понад 75 тисяч) були ліквідовані не на території його проживання, тобто на території Буковини, а в ході депортацій у транзитних таборих та безпосередньо у таборих і гетто Трансністрії.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Певну увагу долі буковинського єврейства в роки Другої світової війни приділяють науковці Румунії, США, Ізраїлю. Насамперед варто відзначити роботу генерального секретаря Асоціації (Союзу) румунських євреїв М.Карпа¹. Він мав не лише доступ до низки німецьких та румунських документів, але й був свідком Голокосту в Румунії в період правління І.Антонеску. У монографії доктора історії Р. Іоаніда² значна частина матеріалу присвячена трагедії єврейського населення Буковини. Ґрунтовні праці ізраїльського історика Ж.Анчеля на високому науковому рівні розкривають сутність Голокосту в Румунії. Окремі розділи в них присвячені трагедії буковинських євреїв у роки Другої світової війни. Особливої уваги заслуговує 3-томна праця, присвячена Трансністрії, яка була видана в Тель-Авіві у 2003 році³.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі архівних матеріалів, опублікованих спогадів здійснити ретроспективний аналіз подій та сучасних рефлексій Голокосту на теренах Буковини у роки Другої світової війни. Для досягнення мети автор ставить наступні **завдання**:

- означити особливості та унікальні події Голокосту на теренах Буковини;
- показати сучасні рефлексії Голокосту у житті буковинців, у просторі м. Чернівці;
- проаналізувати сучасний стан збереження історичної пам'яті про загиблих буковинських євреїв.

Виклад основного матеріалу. Єврейська громада Буковини, з давніх-давен співіснуючи в мирі і злагоді, ввібрала в себе частину української, польської, румунської та особливо німецької культури і навпаки. Завдяки діловим якостям єврейських представників буковинської промислово-фінансової еліти, економіка краю розвивалася досить швидкими темпами. Саме зусиллями єврейства місто Чернівці до 1940 року зберегло атмосферу і вигляд австрійського міста, залишилося одним із визначних культурних, промислових, торговельних й особливо фінансових центрів Європи. Проте перебування Північної Буковини у 1918 – 1940 роках в складі королівської Румунії, яка з середини 30-х років зблизилася з нацистською Німеччиною, негативно позначилося на становищі єврейської громади. З кожним роком посилювались антисемітські тенденції, і це було лише початком жажливих випробувань та страждань буковинських євреїв.

Зі встановленням радянської влади у Північній Буковині та Хотинщині, після 28 червня 1940 року, симпатизуюча частина буковинських євреїв стала активним провідником у життя радянської влади. Разом з тим з перших днів радянської влади почався наступ на релігійне, громадсько-політичне та господарське життя іудеїв. Паралельно із ліквідацією приватної власності були розгромлені усі політичні та громадські єврейські організації, їхні представники зазнали репресій.

Наприкінці червня – на початку липня 1941 року в містах і селах Північної Буковини та Хотинщини румунські солдати, німецька поліція безпеки та СД (зондеркоманда 10б) почали в широких масштабах здійснювати пограбування, приниження та вбивства єврейського населення. На жаль, необхідно визнати, що у липні 1941 року частина буковинців, скориставшись воєнним протистоянням між радянською та румунською арміями, здійснювали антисемітські погроми, а саме з власної ініціативи винищували та грабували єврейське населення. Так, у Садгорі вчитель В.Русу проголосив себе начальником поліції та сформував загін з 20-25 осіб для здійснення антисемітського погрому. З його ініціативи понад 100 євреїв з Рогізни та Садгори були вбиті впродовж 5-6 липня⁴. Лише в липні-вересні 1941 року на теренах краю внаслідок антиєврейських погромів, акцій з боку румунської армії, німецької зондеркоманди 10б було вбито та закатовано понад 12 тисяч євреїв⁵.

Убивства єврейського населення Буковини відбувались в основному хаотично, безконтрольно. У другій половині липня 1941 року румунська влада поступово призупинила ці процеси й розпочала концентрацію єврейського населення в тимчасові гетто для подальшої депортації людей на територію Трансїстрії. Гетто та транзитні табори були влаштовані в Чернівцях (найбільше гетто), Хотині, Сторожинці, Сокирянах, Вашківцях та в інших населених пунктах.

У Чернівцях, окрім погромів і масових убивств єврейського населення, було спалено хоральну синагогу «Темпль». Євреїв свавільно виселяли з помешкань, грабували, калічили. Румунські війська та війська німецького гестапо без розбору розстрілювали людей, багатьох було депортовано на примусові роботи. Євреям було заборонено з'являтися в місті після 14.00, а з серпня 1941 року для єврейського населення стало обов'язковим носити жовту зірку поверх одягу⁶.

Злочини проти буковинського єврейства здійснювались військовою та цивільною владою Румунії на чолі з І.Антонеску. В жодній країні, окрім гітлерівської Німеччини, знищення євреїв не сягнуло таких масштабів, як в Румунії. Керівництво Румунії в липні-вересні 1941 року руками солдатів, жандармів та частини місцевого населення намагалося швидко розправитись з буковинськими євреями, вважаючи їх носіями комуністичних ідей, прихильниками Радянського Союзу, ворогами румунської нації, причому вирішальним у цих подіях став географічний або територіальний принцип. Аналогічну політику у вирішенні «єврейського питання» у 1941 році здійснювала Угорщина в Югославії (Банат), Німеччина в Україні (Кам'янець-Подільський), у 1943 році Болгарія в Тракії та Македонії. Ці країни поспішали ліквідувати єврейське населення на тих територіях, на які претендували ворожі держави. Після воєнних поразок наприкінці 1942 року Румунія зупинила масове знищення євреїв, що дозволило зберегти життя приблизно 25 тисячам буковинців.

Захоплюючи Північну Буковину, керівництво Румунії на чолі з генералом І.Антонеску, як союзниці гітлерівської Німеччини, мало заздалегідь розроблений план вирішення «єврейського питання» в краї. Однією з його складових був намір використовувати буковинських євреїв на примусових роботах на користь румунської держави та для підтримання економічної стабільності на окупованій території. Вже 30 липня 1941 року генерал-губернатор Буковини Корнелій Калотеску видав наказ № 1307⁷, який містив заходи щодо організації та регламентації примусових робіт для єврейського населення. Для чернівецьких єврейських робітників був встановлений робочий режим з 8.00 до 12.00 та з 15.00 до 19.00, щодня вранці та після обіду проводилась перевірка присутніх на робочих місцях. Окрім того, Рекрутський відділ генерал-губернаторства уповноважував власників підприємств, майстерень, магазинів вживати заходів та повідомляти відповідні органи в разі відсутності або інертності євреїв на роботі, пропаганди ними «руйнівних ідей», що передбачало для цих людей негайну депортацію. Євреїв направляли на примусові роботи в директорати, адміністративні органи повітів, претур, волостей, до військових і жандармських установ, навчальних, лікувальних закладів, на державні чи приватні транспортні, промислові підприємства й у різні ремісничі майстерні. Буковинські євреї працювали навіть водіями в німецькому консульстві в м.Чернівці⁸. Для проведення жорсткої регламентації життя і роботи євреїв окупаційна влада створила в Північній Буковині та Хотинщині до кінця 1941 року приблизно 20 юденратів (єврейські ради), які складались з 5-12 осіб⁹.

Історія буковинського єврейства у роки Голокосту спростовує один із найрозповсюдженіших міфів про Голокост, що нібито тисячі євреїв покірно йшли на смерть. Наприклад, у Чернівцях існувала антинацистська організація, яка підтримувала тісний зв'язок з радянським підпіллям. Вона почала діяти вже у перші дні після вступу в місто німецько-румунських військ і не припиняла своєї боротьби до березня 1944 року. Створили її та першими керівниками були Мартін Батеро, Янош Дейч і Леон Рейтер. За документами, список членів організації нараховував 147 осіб¹⁰.

Славу чернівецького «Валенберга» здобув адвокат Гжегош Шимонович, поляк за походженням, який, використовуючи дружні стосунки з чилійським консулом у Бухаресті, більше року видавав буковинським євреям чилійські паспорти і допомагав виїхати за кордон. Цією можливістю скористались, за нашими підрахунками, понад 500 євреїв, переважно біженців із Польщі¹¹.

Показовою була діяльність Адольфа Гершмана – «президента» єврейської общини гетто Жмеринки. Він був юристом, випускником Віденського університету, якого було депортовано з Чернівців. Особисті зв'язки з румунською владою та талант керівника дозволили А.Гершману зберегти життя більше восьми тисячам в'язнів та забезпечити їм терпиме існування. Героїчні, мужні вчинки здійснював чернівецький адвокат Соломон Шренцель, який для спасіння буковинців

організував єврейську общину в таборі м. Бершадь, яка намагалась допомогти усім депортованим. Гідна уваги також діяльність лікаря Йосифа Зільбера, який народився на Кіцманщині і був депортований в Трансністрію, де став відомим у таборі м.Копайгород Вінницької області як безвідмовний лікар.¹²

Проаналізувавши накази Іона Антонеску, рішення Ради міністрів, розпорядження військової та цивільної влади на Буковині, можна виокремити такі основні причини депортації буковинського єврейства: це була одна з основних складових плану вирішення «єврейського питання» в Румунії; в документах завжди фігурує теза «для етнічного очищення Північної Буковини від єврейсько-комуністичного режиму», тобто ідеологічно нав'язувалось, що євреї підтримують ворога – радянську владу; для витіснення єврейського населення з громадсько-політичного, економічного життя краю. На теренах Північної Буковини та Хотинщини були утворені лише транзитні гетто для євреїв, яких депортували в Трансністрію.

13 липня 1941 року розпочалась перша хвиля депортації буковинських євреїв, що охопила територію Сокирянського та Кельменецького районів. З 11 жовтня до середини листопада 1941 року в рамках другої хвилі за Дністер було депортовано більше 55 тис. євреїв краю, в тому числі понад 28 тисяч – з Чернівців та декілька тисяч буковинців з табору Вертюжани. У червні-вересні 1942 року відбувалася третя хвиля депортації, що зачепила в основному чернівецьких євреїв. Тоді у Трансністрію було депортовано 4790 євреїв¹³. Згідно з проведеними автором підрахунками, з Північної Буковини та Хотинщини у Трансністрію впродовж 1941-1942 років було депортовано майже 75 тисяч євреїв.

Депортовані буковинські євреї, що зуміли пережити зиму 1941 – 1942 років, у подальшому досить швидко адаптувались до трансністрійських умов і використали знання румунської мови, щоб налагодити контакти з румунською військовою владою. Буковинським євреям, що не втратили зв'язок із общинним життям та не зазнали тотальної радянської, які мали можливість через хабарі отримувати допомогу від родичів у Чернівцях, вдалося в трансністрійських таборах об'єднати приречених людей, організувати більш-менш пристойне існування та систему взаємодопомоги, створити ніби державу в державі. Внаслідок стрімкого наступу радянських військ і відповідно швидкого відступу румунських, останні не зуміли реалізувати свої плани щодо остаточного вирішення «єврейського питання» у Трансністрії. До Чернівецької області залишки колись могутнього буковинського єврейства (за нашими підрахунками понад 10 тисяч) добирались по-різному: потягом, автомашиною чи на бронетехніці, підводами небайдужих селян або просто пішки.

Як відомо, після війни головною проблемою для сталінського керівництва в Західній Україні стала боротьба проти ОУН та УПА, яка тривала до середини 50-х років і яка подекуди примушувала радянську владу розглядати українське населення як нелояльне до неї. Щодо єврейства, то, враховуючи величезні жертви від рук нацистів та їх пособників, серед яких була й частина місцевого населення, його лояльність до радянської влади, здавалося б, не мала піддаватися сумніву. Проте у ставленні до буковинських євреїв місцева радянська влада від початку виявила певну упередженість.

На відміну від центральних, східних районів України, де в цей час уже доволі виразно проявилась негласна заборона на повернення єврейства з евакуації, в Північній Буковині цьому не перешкождали, але негативні тенденції вже простежувались. Одним з найважливіших заходів радянської влади на західноукраїнських землях, спрямованих на використання місцевого населення для досягнення військових, економічних та політичних завдань, стало проведення масової, а точніше, тотальної військової та трудової мобілізації. Буковинські євреї не стали винятком. Чимало їх переховувалося під час проведення радянських мобілізацій. Частина врятованого буковинського єврейства, пам'ятаючи події 1940 року, швидко розчарувалась у комунізмі, в соціалістичному «справедливому» ладі радянського зразка. Аналізуючи спогади, варто зазначити, що євреї досить часто дорікали радянській владі, що вона відмовилася визнати їхній особливий статус як жертв геноциду й прагне активно використовувати їх на фронті. За таких умов думка про еміграцію охоплювала все ширші кола буковинського єврейства. У 1944-1946 роках в Румунію виїхали 22307 осіб, в тому числі 7133 чоловіки, 10072 жінки, 5102 діти, більшість з яких становили євреї¹⁴. Єврейське населення Північної Буковини, що емігрувало до Румунії, досить швидко покинуло її в рамках операції «Бріха».

Доля буковинських євреїв до, у роки та після Другої світової війни досить переконливо простежується через призму спогадів. Фонд візуальної історії Шоа, – Фонд Стівена Спілберга, –

зібрав понад 50 тисяч свідчень очевидців, з яких майже 2 тисячі належать буковинським євреям, що пережили Голокост¹⁵. Перебуваючи у США і працюючи у Меморіальному музеї Голокосту у м. Вашингтон у 2008 році, автор отримав можливість прослухати та проаналізувати декілька десятків відеоінтерв'ю, які, на наш погляд, є найбільш вдалими та інформативними для глибшого розуміння подій Голокосту у Північній Буковині та Хотинщині у 1941-1944 роках. Опрацьовуючи спогади, нами було помічено цікаву тенденцію, – майже половина виявлених респондентів вказали, що вони буковинські євреї, проте насправді вони народились на радянській території, яка у роки війни називалась Трансністрія, зокрема у сучасній Вінницькій та Одеській областях. Таку ситуацію можливо пояснити тим, що значна частина подільських євреїв після 1944 року масово почала переселятись до Північної Буковини, розуміючи, що прикордонна область дає більші можливості мігрувати на Захід, аби краще влаштувати своє життя. Цей факт також є додатковим доказом того, що з таборів Трансністрії саме буковинських євреїв повернулось не більше 10 тисяч.

Також важливим джерелом є мемуари, опубліковані Чернівецьким товариством єврейської культури ім. Е.Штейнбарга протягом 1991-1996 років у 5-х випусках «Вісника» (свідчення в'язнів нацистських таборів-гетто)¹⁶. Частина спогадів, зібраних Чернівецьким товариством єврейської культури ім. Е.Штейнбарга, була перевидана Є.Фінкель та М.Вінклером німецькою мовою в 2005 році у Відні¹⁷. На наш погляд, досить вдалою стала публікація свідчень буковинців, які пережили Голокост, під назвою «Колись Чернівці були гебрейським містом»¹⁸. Ці спогади були зібрані влітку 1996 року на Буковині студентами Інституту Східної Європи та Вільного університету в Берліні. Інтерв'ю записувалися на аудіокасети, а згодом перетворювалися на оповідні тексти.

Таким чином, свідчення тих, хто пережив Голокост, дають змогу зазирнути у такі сфери життя буковинського єврейства до, під час та після Другої світової війни, які неспроможна висвітлити офіційна історіографія. Значна частина спогадів буковинського єврейства опублікована за кордоном німецькою, англійською, румунською мовами або на івриті, що робить їх недоступними для широкого використання та дослідження в Україні. Спогади буковинських євреїв за змістом та цінністю є неоднорідними і значно різняться залежно від соціального походження людини, мовного середовища, рівня освіти, майнового стану та від багатьох суб'єктивних факторів у житті кожного окремо взятого респондента.

Нерідко архівні джерела спростовують усталені стереотипи щодо подій, оцінок діяльності окремих людей у роки Голокосту. Не є винятком і події довкола чернівецького єврейства у 1941 – 1944 роках. Фактично дозволи на право залишитись у Чернівцях, так звані «авторизації», в багатьох випадках видавались за значні суми грошей, через хабарі. Цікаві подробиці процесу видання «авторизацій» та інших дозвільних документів, що давали право залишитись на Буковині, містить рапорт комісії від 5 лютого 1942 року, що була створена для розслідування обставин утворення гетто та здійснення депортації з Чернівців у жовтні-листопаді 1941 року¹⁹.

З цього джерела дізнаємось, що станом на 23 жовтня 1941 року у Чернівцях та Чернівецькому повіті залишалось понад 10 тисяч євреїв, які були звільнені від геттоїзації та депортації²⁰. Більшість з них володіли документами з підписами вищого керівництва, але досить часто без вказування конкретних прізвищ власників цих документів, тому використовувались багатьма людьми. Частина євреїв мала декілька «авторизацій», а заможне єврейство залишалось перебувати у кращих умовах.

Звинувачення у хабарництві та допомозі єврейському населенню було висунуто примарю Т.Поповичу, секретарю примарії К.Бучевському, майору М.Ілієску, командирі 1 жандармського батальйону майору та керівнику гетто Н.Якубеску, офіцерам Д.Гунгуляку, Ж.Поповичу (родич Т.Поповича), голові директорату румунізації В.Павелеску, декільком адвокатам та священикам²¹.

Анонімні повідомлення вказують, що примар Т.Попович спекулював «авторизаціями», беручи хабарі у розмірі від 40 до 100 тисяч леїв з родини. Наприклад, за «авторизацію» для Генріха Гольдмана примар отримав хабар у 50 тисяч леїв і подарунок – швейцарський годинник «Доха»²². Також комісією були зафіксовані факти звільнення євреїв з гетто за усним дозволом Т.Поповича («pentru Dl. Primar»).

Щодо К.Бучевського, то комісія збрала інформацію, що він декілька разів вивозив євреїв з гетто на власному авто, допоміг отримати авторизацію родинам Арнольд, Мельцер, Кніпель, Дехтяр та іншим, а також звільняв євреїв від депортації навіть на вокзалі під час відправлення потяга²³.

Найбільший хабар, за даними комісії, – 2 млн. леїв і коштовне кольє, – отримав представник військової влади на Буковині майор М.Ілієску за «авторизацію» для єврея Й.Вебера, який очолював

оркестр у готелі «Чорний орел» і згадується як багата, впливова людина (кахан). Для порівняння, майор Н.Якобеску отримував за звільнення від депортації 15 – 20 тисяч леїв за кожного члена родини²⁴. У хабарництві були запідозрені також підлеглі майора Н.Якубеску: майор Геманару, капітан Андриєнку, лейтенант Кривяну.

Комісією також було встановлено, що адвокат І.Віленку та Ж.Попович видавали «авторизації» для євреїв, що були у списках сигуранци як «небезпечні» для Румунії. Зокрема, Соломон Віртнер, який працював у 1940 році у їдальні радянської військової частини, Г.Мендель, який був контрабандистом, С.Вітнер та Л.Корнер, котрі виготовляли фальшиві документи. Про голову департаменту румунізації В.Павелеску комісія дізналась, що він отримав від єврея на прізвище Тутман 250 тисяч лей за звільнення з гетто та подальшої депортації у Трансністрію²⁵.

До того ж були непоодинокі випадки, коли священики видавали євреям за певні суми грошей сертифікати про хрещення, що давало надію для цих людей уникнути переслідувань. Зокрема, Сильвестр Пігуляк із Звеничина видав чернівецьким євреям 600 таких сертифікатів, беручи за кожен 15 – 20 тисяч леїв. Священик греко-католицької церкви у Боянах на прізвище Бубук у такий спосіб видав єврейському населенню 250 сертифікатів про хрещення. Також комісія володіла інформацією про підроблені сертифікати євангелістського священика Шнапа та римо-католицького на прізвище Новакій, які видали євреям відповідно 200 і 50 документів про зміну віросповідання²⁶.

Люди, які не володіли достатніми коштами, не могли отримати дозвіл, навіть якщо вони за професією чи іншою умовою потрапляли під інструкцію. Особи, які отримали дозвіл на проживання у Чернівцях, повинні були розлучитись із своєю сім'єю – дітьми, дружиною, батьками, оскільки дозвіл не розповсюджувався на них. Більшість з них поступово до середини листопада 1941 року були депортовані.

Отже, буковинська єврейська громада в період радянської, німецько-румунської окупації краю зазнала жорстоких страждань та випробувань, величезних людських та матеріальних втрат, що суттєво підірвало соціальні, економічні, культурні позиції єврейського населення на Буковині. Фактично змінилось соціокультурне обличчя Чернівців та краю, цілі покоління буковинських євреїв були стерті з історичної пам'яті, назавжди зникли у пільмі історії.

З початку 90-х років ХХ ст. в умовах незалежності України стало можливим дослідження подій Голокосту, вивчення долі буковинських євреїв у роки Другої світової війни. Єврейська громада Чернівців, незважаючи на масову еміграцію у 1990-х роках, опублікувала декілька збірників спогадів, встановила пам'ятний знак на місці розстрілів улітку 1941 року та встановили меморіальну дошку про чернівецьке гетто для вшанування пам'яті усіх чернівецьких євреїв.

Меморіальна дошка про чернівецьке гетто була встановлена у 1998 році після звернення до Чернівецької міської ради Товариства єврейської культури ім. Е.Штейнбарга і Чернівецької асоціації в'язнів нацистських гетто та концтаборів. До 1998 року існувала інша меморіальна дошка, присвячена пам'яті жертв чернівецького гетто. Станом на 1998 рік вона мала вже занедбаний вигляд, тому було прийнято рішення встановити новий меморіальний знак. Фактично сьогодні існують дві меморіальні дошки, оскільки попередня не була демонтована. Сучасна меморіальна дошка являє собою гранітну плиту червоного кольору прямокутної форми, на якій викарбувано і пофарбовано золотистою фарбою наступний напис українською мовою та на івриті: «У цій частині міста в 1941 році було чернівецьке гетто, в якому було ув'язнено 50000 євреїв». Між текстами на івриті і українською мовою зображено «Маген Давід» – емблема у формі шестикутної зірки (гексаграми).

У 2010 році у Чернівцях був утворений Музей історії та культури євреїв Буковини, при Чернівецькому національному університеті з'явився Центр юдаїки, які активно займаються дослідженням та популяризацією історії Буковини, вивчають роль і місце у ній єврейського населення. Найпомітнішими, на наш погляд, академічними подіями, пов'язаними з подіями Голокосту і відбулись у Чернівцях, були: у 2008 році – міжнародна конференція, проведена у ЧНУ спільно із Вашингтонським Меморіальним музеєм та у 2016 році міжнародний науковий круглий стіл, – проведений ЧНУ спільно з Музеєм історії та культури євреїв Буковини, присвячений 75-ій річниці створення гетто у Чернівцях.

З 2017 року розпочались роботи по створенню Музею Голокосту на Буковині, який має на меті увіковічнити пам'ять про загиблих буковинських євреїв у роки війни. Спільними зусиллями, сподіваємось, за декілька років Музей Голокосту у Чернівцях відчинить свої двері для відвідувачів.

- ¹ Carp M. Carte neagra. Suferintele evreilor din Romania. 1940-1944. Bucuresti, 1946-1948, vol. I-III.
- ² Radu I. The Holocaust in Romania: the Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940-1944. Chicago: Ivan R. Dee, 2000, 352 p.
- ³ Ancel J. Transnistriya 1941-1942. The Romanian Mass Campaigns. History and Documents Summaries Vol. 1-3, Tel Aviv, University, 2003.
- ⁴ Ancel J. Transnistriya 1941-1942, vol. 3, p. 104.
- ⁵ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ) [State Archive of the Russian Federation], ф Р-7021 Матеріали НДК по Чернівецькій області [Materials of NDC in Chernivtsi region], оп. 71, *сnp.* 125 *Статистичні дані щодо людських та матеріальних втрат по Чернівецькій області, які були нанесені у період фашистської окупації* [Statistical data on human and material losses in the Chernivtsi region, which were inflicted during the fascist occupation], арк. 12.
- ⁶ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО) [State Archives of Chernivtsi Oblast], ф 307 Губернаторство Буковина 1941-1944 [Governorate of Bukovina, 1941-1944], оп. 1, *сnp.* 2952 *Переписка щодо обов'язкового носіння єврейським населенням м. Чернівці "зірки Давида"* [Correspondence concerning the obligatory wearing of "the stars of David" by the Jewish population of Chernivtsi], арк. 1.
- ⁷ ДАЧО, ф 307 Губернаторство Буковина 1941-1944 [Governorate of Bukovina, 1941-1944], оп. 1, *сnp.* 2426 *Наказ та документи про опис єврейського майна у м. Чернівці* [Order and documents on the description of Jewish property in Chernivtsi], арк. 2.
- ⁸ ДАЧО, ф 307 Губернаторство Буковина 1941-1944 [Governorate of Bukovina, 1941-1944], оп. 3, *сnp.* 39 *Список євреїв, які були залучені на роботу до німецького консульства у м. Чернівці* [List of Jews who were recruited to work at the German Consulate in Chernivtsi], арк. 1-7.
- ⁹ Хонигсман Я. Катастрофа евреев Западной Украины [The catastrophe of Jews in Western Ukraine], Львов, 1998, с. 114.
- ¹⁰ Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто [E. Shteynberg Chernivtsi Society of Jewish Culture. Herald. People remain people. Testimonies of prisoners of fascist ghetto camps] / под ред. Е.М. Финкель, П.В. Рыхло, Черновцы, 1996, Вып. 5, с. 12-21.
- ¹¹ ДАЧО, ф 307 Губернаторство Буковина 1941-1944 [Governorate of Bukovina, 1941-1944], оп. 3, *сnp.* 10 *Колекція документів, звітів, листування між румунськими відомствами, різноманітні дозволи стосовно єврейського населення Буковини 1941-1942* [Collection of documents, reports, correspondence between Romanian departments, various permits for the Jewish population of Bukovina 1941-1942], арк. 257.
- ¹² Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга. Вестник [E. Shteynberg Chernivtsi Society of Jewish Culture. Herald], Вып. 5, с. 41.
- ¹³ ДАЧО, ф 307 Губернаторство Буковина 1941-1944 [Governorate of Bukovina, 1941-1944], оп. 1, *сnp.* 244 *Рапорт Військового кабінету при губернаторстві Буковина про депортацію євреїв у червні 1942* [Report of the Military Cabinet at the Governorate of Bukovina on the Deportation of Jews in June 1942], арк. 1-4.
- ¹⁴ Mordechai Altshuler. Soviet "Transfer" of Jews from Chernovtsy Province to Romania, 1945-1946, in "Jews in Eastern Europe", 1998, № 2, p. 62.
- ¹⁵ USC Shoah Foundation Institute / [режим доступу] <http://vhaonline.usc.edu/about/about>
- ¹⁶ Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга. Вестник [E. Shteynberg Chernivtsi Society of Jewish Culture. Herald], Вып. 1-5.
- ¹⁷ Finkel J., Winkler M. Judenaus Czernowitz Ghetto, Deportation, Vernichtung 1941-1944. Uberlebendeberichten (Ausdem Russischen von Kateryna Stetsevyich), Wiehn, 2005, 142 p.
- ¹⁸ Колись Чернівці були гебрейським містом... Свідчення очевидців [Once Chernivtsi was a city of Hebrew ... Evidence of eyewitnesses] / Переклад Петра Рикла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998, 232 с.
- ¹⁹ USHMM (United States Holocaust Memorial Museum), RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 5
- ²⁰ USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 31
- ²¹ USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 40
- ²² USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 48
- ²³ USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 4,
- 45
- ²⁴ USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 44
- ²⁵ USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 27,
- 31
- ²⁶ USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 47-
- 53

Reference

1. Carp M. Carte neagra. Suferintele evreilor din Romania. 1940-1944. Bucuresti, 1946-1948, vol. I-III.
2. Radu I. The Holocaust in Romania: the Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940-1944. Chicago: Ivan R. Dee, 2000, 352 p.
3. Ancel J. Transnistriya 1941-1942. The Romanian Mass Campaigns. History and Documents Summaries Vol. 1-3, Tel Aviv, University, 2003.
4. Ancel J. Transnistriya 1941-1942, vol. 3, p. 104.
5. Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii (DARF), f. R-7021 Materialy NDK po Chernivetskii oblasti, op. 71, cpr. 125 Statystychni dani shchodo liudskykh ta materialnykh vtrat po Chernivetskii oblasti, yaki byly naneseni u period fashystskoi okupatsii, ark. 12.
6. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti (DACHO), f. 307 Hubernatorstvo Bukovyna 1941-1944, op. 1, spr. 2952 Perepyska shchodo oboviazkovoho nosinnia yevreiskym naselenniam m. Chernivtsi "zirky Davyda", ark. 1.
7. DACHO, f. 307 Hubernatorstvo Bukovyna 1941-1944, op. 1, spr. 2426 Nakaz ta dokumenty pro opys yevreiskoho maina u m. Chernivtsi, ark. 2.
8. DACHO, f. 307 Hubernatorstvo Bukovyna 1941-1944, op. 3, spr. 39 Spysok yevreiv, yaki byly zalucheni na robotu do nimetskoho konsulstva u m. Chernivtsi, ark. 1-7.
9. Khonigsman Ya. Katastrofa evreyev Zapadnoy Ukrainy. Lvov. 1998. c. 114.
10. Chernovitskoe obschestvo evreyskoy kulturyi im. E. Shteynbarga. Vestnik. Lyudi ostayutsya lyudmi. Svidetelstva uznikov fashistskikh lagerey-getto / pod red. E.M. Finkel, P.V. Ryihlo, CHernovtsy, 1996, Vyip. 5, c. 12-21.
11. DACHO, f. 307 Hubernatorstvo Bukovyna 1941-1944, op. 3, spr. 10 Kolektsiia dokumentiv, zvitiv, lystuvannia mizh rumunskymy vidomstvamy, riznomanitni dozvolu stosovno yevreiskoho naselennia Bukovyny 1941-1942, ark. 257.
12. Chernovitskoe obschestvo evreyskoy kulturyi im. E. Shteynbarga. Vestnik, Vyip. 5, s. 41.
13. DACHO, f. 307 Hubernatorstvo Bukovyna 1941-1944, op. 1, spr. 244 Raport Viiskovoho kabinetu pry hubernatorstvi Bukovyna pro deportatsiiu yevreiv u chervni 1942, ark. 1-4.
14. Mordechai Altshuler. Soviet "Transfer" of Jews from Chernovtsy Province to Romania, 1945-1946, in "Jews in Eastern Europe", 1998, № 2, p. 62.
15. USC Shoah Foundation Institute / [режим доступу] <http://vhaonline.usc.edu/about/about>
16. Chernovitskoe obschestvo evreyskoy kulturyi im. E. Shteynbarga. Vestnik, Byip. 1-5.
17. Finkel J., Winkler M. Judenaus Czernowitz Ghetto, Deportation, Vernichtung 1941-1944. Uberlebende berichten (Aus dem Russischen von Kateryna Stetsevykh), Wiehn, 2005, 142 p.
18. Kolys Chernivtsi byly hebreiskym mistom... Svidchennia ochevydtsiv / Pereklad Petra Rykla. – Chernivtsi: Molodyi bukovynets, 1998, 232 s.
19. USHMM (United States Holocaust Memorial Museum), RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 5.
20. USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 31.
21. USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 40.
22. USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 48.
23. USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 4, 45.
24. USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 44.
25. USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 27, 31.
26. USHMM, RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service, 1936-1948, reel 14, p. 47-53.